

С В І Т Л О Д Ж Е Р Е Л

О.В. Малов

кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту загальної історії РАН, науковий співробітник Державного історичного музею, м. Москва

В.О. Векленко

науковий співробітник Інституту суспільних досліджень, м. Дніпропетровськ

А.В. Векленко

учень КЗО «СЗШ № 97 ім. П.І. Шкідченка», м. Дніпропетровськ

КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ – СТАРОСАМАРСЬКОГО РЕТРАНШЕМЕНТУ

Багатошарова пам'ятка «Самарь – Богородицька фортеця – Старосамарський ретраншемент» посідає важливе місце в етноісторичній картині дніпровського Надпоріжжя. Поселення Самарь, утворене на початку XVI століття, проіснувало до 1680-х рр. Після I Кримського походу на його місці виникло унікальне явище: російська Богородицька (Новобогородицька) фортеця із посадом, населеним вихідцями з Гетьманщини¹. При цьому слід врахувати, що це утворення знаходилося на землях Війська Запорозького низового. В 1712 році, за умовами Прутського миру, гарнізон з фортеці вивели, саму її ніби знищили, але козацьке населення посаду залишилось. В 1730-х рр. під час російсько-турецької війни фортецю відновили під назвою Старосамарського ретраншементу, який проіснував до кінця століття². При цьому в документах XVIII ст. зберігалися й старі назви. Так, Богородицька фортеця (Богородицьк) називалась і Самарою, і Богородичним, і Старою Самарою. На картах (рис. 1) фортеця вперше з'явилася одразу після будівництва³.

Багаторічні археологічні дослідження науковців Дніпропетровського національного університету дали численні комплекси знахідок

¹ Векленко В.А. Археологические исследования Богородицкой крепости и ее посада: первые итоги // Архитектурное наследие. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – Вып. 54. – С. 88–101; Векленко В.А., Малов А.В., Несправа Н.В. Богородицкая крепость по археологическим и письменным источникам // Позднесредневековый город III: археология и история. Тула: Государственный военно-исторический и природный заповедник «Куликово поле», 2011. – С. 259–270.

² Векленко В.А. Нательные кресты Самари–Богородицкой крепости. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2010. – С. 129.

³ Лаврентьев А.В. Епифань и Верхний Дон в XII–XVII вв.: Очерки истории русской крепости на Куликовом поле. – М.: Древлехранилище, 2005. – 230 с., ил.

і дозволили ідентифікувати пам'ятку⁴. Але виключно археологічних матеріалів недостатньо для розуміння історії фортеці та її посаду, хоч вони і становлять важливу частину джерельної бази. У зв'язку із дискусійністю низки питань, пов'язаних із досліджуванним об'єктом, пропонуємо до розгляду комплекс картографічних матеріалів 1710–1730-х рр., які зберігаються у Російському державному архіві давніх актів (РДАДА) в контексті історії Богородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу. Надзвичайно важливе значення при використанні картографічних джерел має їх зв'язок із текстовими документами⁵, котрий дозволяє відповісти на «основні питання джерелознавчого аналізу старих карт», такі як: обставини виникнення, історія створення, призначення, авторство, датування, справжність, достовірність, джерела її створення, її опис і супутня діловодна документація⁶. Наявність опису і супутньої діловодної документації вдало виокремлює декілька використаних нами карт із зібрання Сенату, на які дослідників закликав звернути увагу Л.А. Гольденберг⁷.

В Україні вже була спроба аналізу карт XVIII ст. в контексті історії Старої Самари, здійснена у 1998 році Г.К. Швидько. Серед них «Карта Дніпровських порогів» 1774 року і «Карта р. Днепра от линии Украинской, сочиненная с показанием учрежденных форпостов и ретраншементов» кінця XVIII ст. На підставі цих матеріалів дослідниця зробила хибний висновок, що на північній околиці сучасного м. Дніпропетровська знаходиться не Богородицька фортеця, а Миколаївський форпост, збудований в період між російсько-турецькими війнами 1735–1739 і 1768–1774 років⁸. Пізніше, в 2006 році, аналіз відомих на той час карт здійснювався В.О. Векленко⁹.

З цієї причини, а також слідуючи за хронологією, вважаємо за потрібне спочатку розглянути карти часів кінця правління Петра II – початку царювання Анни Іоанівни: на правому березі р. Самара в її

⁴ Векленко В., Ковальова І., Шалобудов В. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці // Український археографічний щорічник. – Київ; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 190–221.

⁵ Галкович Б.Г. Источниковые сведения старых карт и планов // Использование старых карт в географических и исторических исследованиях. – М.: Географич. об-во СССР, 1980. – С. 16–41.

⁶ Гольденберг Л.А. К вопросу о картографическом источниковедении // Историческая география России XII – начало XX в. Сб. ст. к 70-летию проф. Л.Г. Бескровного. – М., 1975. – С. 217–247.

⁷ Гольденберг Л.А. Использование старых карт // Использование старых карт в географических и исторических исследованиях. – М.: Географич. об-во СССР. – С. 3–15.

⁸ Швидько Г.К. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ: НГУ, 1998. – Вип. 1. – С. 92–96.

⁹ Векленко В.О. Аналіз картографічних матеріалів до історичних топонімів Нижнього Посамар'я. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2006. – Вип. 3. – С. 206–219.

пониuzzi зображені: на одній – місто Самара (рис. 2), на іншій – Богородицьк (рис. 3). Обидві карти виділені в Опис картографічних матеріалів Сенату з «Дела об отправке в 1736 г. к Х. Миниху из Канцелярии Сената карт русско-турецкой границы»¹⁰. Справа виникла внаслідок проробки Мініхом у січні плану кампанії та підготовки походу на Крим 1736 року під час австро-російсько-турецької війни 1735–1739 років¹¹. Тоді «по требованию генерал-фельдмаршала графа фон Миниха об отсылке к нему исправного турецкой границы плана» в Канцелярії Сенату зробили копії з карт попередніх царювань, тобто виготовлених до січня 1730 року. Одна з карт, виготовлених у Сенаті в 1736 році (рис. 3.), була скопійована геодезистом І. Корчбниковим «с карты, хранившейся в Коллегии иностранных дел с описанием в красках, с указателем стран», підписаною азовським віце-губернатором Количевим (розмір оригіналу 60x42,5 см). Можна впевнено припустити, що виготовили цю карту не пізніше Прутського походу Петра I 1711 року.

Оригінал другої карти (рис. 2) – «Ланд-карта территории слободских полков Воронежской губернии и Бахмутской провинции с частью Турции» – з описом у фарбах та із вказівником країн, але без підпису Канцелярії Сенату, позичений в Академії наук. Дата її виготовлення була невідомою вже на момент копіювання, але можна припустити, що це відбулося в січні 1730 року. На обох картах ще відсутні споруди Української укріпленої лінії, але зображено кордон між російськими і турецькими володіннями. Це підтверджує, що при виведенні з фортеці російських військ укріплення не були знесені, і дає підстави для обережного припущення, що після виведення військ та адміністрації життя на посаді фортеці не припинилося. Скоріш за все поселення продовжувало існувати, знаходячись в статусі «безуказно населенных».

В 1735 році розпочалася російсько-турецька війна. Підготовка до бойових дій включала створення опорних баз неподалік від існуючих на той час кордонів. Для організації таких баз було обране Нижнє Присамар'я, причому головною став Усть-Самарський ретраншемент (рис. 4). Його основною перевагою була пристань, що і відзначено на картах. Доки влітку російська армія на чолі з Х. Мініхом в Криму стирала з лиця землі Бахчисарай і Султансарай, надіслана Адміралтейською колегією команда під керівництвом мічмана Івана Нелединського з 7 серпня «через румбы начели описывать и осматривать по широте

¹⁰ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 248. – Сенат. Кн. 555. – Л. 53–66.

¹¹ Буганов В.И., Буганов А.В. Полководцы XVIII в. – М.: Патриот, 1992. – С. 245; Нелитович С.Г. Союз двуглавых орлов: русско-австрийский военный альянс второй четверти XVIII в. – М.: Квадрига, 2010. – С. 188, 193–202.

рекам» Дніпро від Кременчука до фортеці Усть-Самари¹². Плоди праці мічмана Нелединського у вигляді опису і «лант-карты» Адміралтейська колегія 25 жовтня 1736 року відправила до Сенату, де наступного дня цей рапорт і доповіли. Згідно обміру 8 серпня 1736 року: «от устья речки Цапленки до Усть-Самары, которая стоит на берегу реки Днепра и на устье реки Самары по течению на левой стороне румб от Z к О – 35-00 градусов – 30 верст; от Усть-Самары до деревни Кайдака, которая стоит на берегу реки Днепра по течению ево на правой стороне румб на Z – 5 верст». Дніпро навпроти Усть-Самари сягав завширшки 179 сажнів 4 футів та глибини від 1 до 2,5 сажнів, річка Самара в гирлі розливалась на 27 сажнів 5,5 футів при глибині в 2 сажні 6,5 футів. За півверсти від гирла на момент обмірів розташовувався перевіз, а вище навпроти фортеці Самари через річку були перекинуті 4 мости¹³. Ще одним з важливих наслідків роботи команди Нелединського був чи не перший опис місця розташування Самарського монастиря, який на той час локалізувався на місці або поряд із Новосергіївською фортецею¹⁴.

В якості додаткових баз російської армії були облаштовані укріплення при гирлах річок Татарка і Кільчень (рис. 5, 6), про що свідчать «Карта предпринятых в 1736 году от армии Е. И. В. против турков и татар победоносных военных действий между Доном и Днепром и при оных реках» та «Charte derervonder Russisch Keyser: Armee im Jahr 1736 zwischen und an dem Dnieper und Donn wieder die Turcken und Tartarn siegreich unternommenen Kriegs Operationen». Однак всі відомі авторам тогочасні карти показують маршрут основних сил армії Російської імперії. Тоді як окремий корпус під командуванням генерал-лейтенанта М.І. Леонтьєва йшов якраз по берегу Дніпра і саме з ним слід пов'язувати створення біля колишньої Богородицької фортеці Миколаївського редуту, позначеного на «Карте военных действий на Дону и на Днепре Е. И. В. победоносных армии 1736 году» (рис. 7).

Єдиною, відмінною від інших карт цього часу, у відношенні досліджуваної нами пам'ятки, є карта «Theatrum belli A MDCCXXXVII a milite augustae russionum imperatricus adversus Turcas Tattarosque gesti /Ex avtographis in Acad: Scient: Petropol.» (рис. 8), на якій на місці розташування фортеці показані контури укріплення і стоїть підпис «Star: Krepост» (стара фортеця).

¹² РГАДА. Ф. 248. Сенат. Кн. 556. Л. 56.

¹³ РГАДА. Ф. 248. Сенат. Кн. 556. Л. 59–60.

¹⁴ Векленко А.В., Векленко В.О., Малов О.В. Самарський Пустинно-Микільський монастир: карти й плани XVIII ст. // Дніпропетровщина туристична. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ: Інновація, 2012. – С. 53–59.

Таким чином, існуючий основний комплекс дійсно відноситься до початкового періоду кампанії і відображає ситуацію, що склалася на 1736 рік. План-карта Старосамарського ретраншементу цього часу практично повністю повторює обриси Богородицької фортеці, тоді як план 1740-х рр. має значні відмінності, коли ретраншемент був перебудований¹⁵.

Повертаючись до картографічної тематики слід відзначити, що на кінець 1730-х рр. більшість карт відображають реальну картину розміщення топонімів. Деякі з них були більш детальними, інші показували найбільш значущі об'єкти.

Характерним прикладом останніх є Карта України (рис. 9) М. Зойтера, виготовлена в 1739–1740 рр. А. Винделем¹⁶, яка являє собою достатню близьку репліку роботи Я. Брюса і Г. фон Менгдена і в цілому реально передає розташування населених пунктів у Нижньому Присамар'ї. До більш детальних належить робота Корнелія Морт'є (1742 р.), де зображені не тільки Богородицька й Новосергіївська фортеці (рис. 10), але й Миколаївський редут (Fort) а також зміна місця розташування Самарського монастиря¹⁷.

Таким чином, карти дійсно виконують конкретизуючу функцію в історичних дослідженнях і можуть слугувати своєрідним арбітром у локалізаційних дискусіях. Однак слід відзначити, що достатню репрезентативність картографічні матеріали набувають виключно при їх комплексному використанні разом з археологічними та писемними джерелами.

¹⁵ Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська. – К.: Українські пропілеї, 2008. – С. 64–65.

¹⁶ Векленко В.О. Аналіз картографічних матеріалів ... – С. 206–219.

¹⁷ Theatre de la guerre dans la Petite Tartarie, la Crimée, la Mer Noire. Dressee sur un grand nombre de cartes manuscrites et d'itinéraires, rectifiées par diverses observations, faites par Guillaume de l'Isle. A Amsterdam, Chez Jean Covens et Corneille Mortier, Geographes. (1742)

Додатки

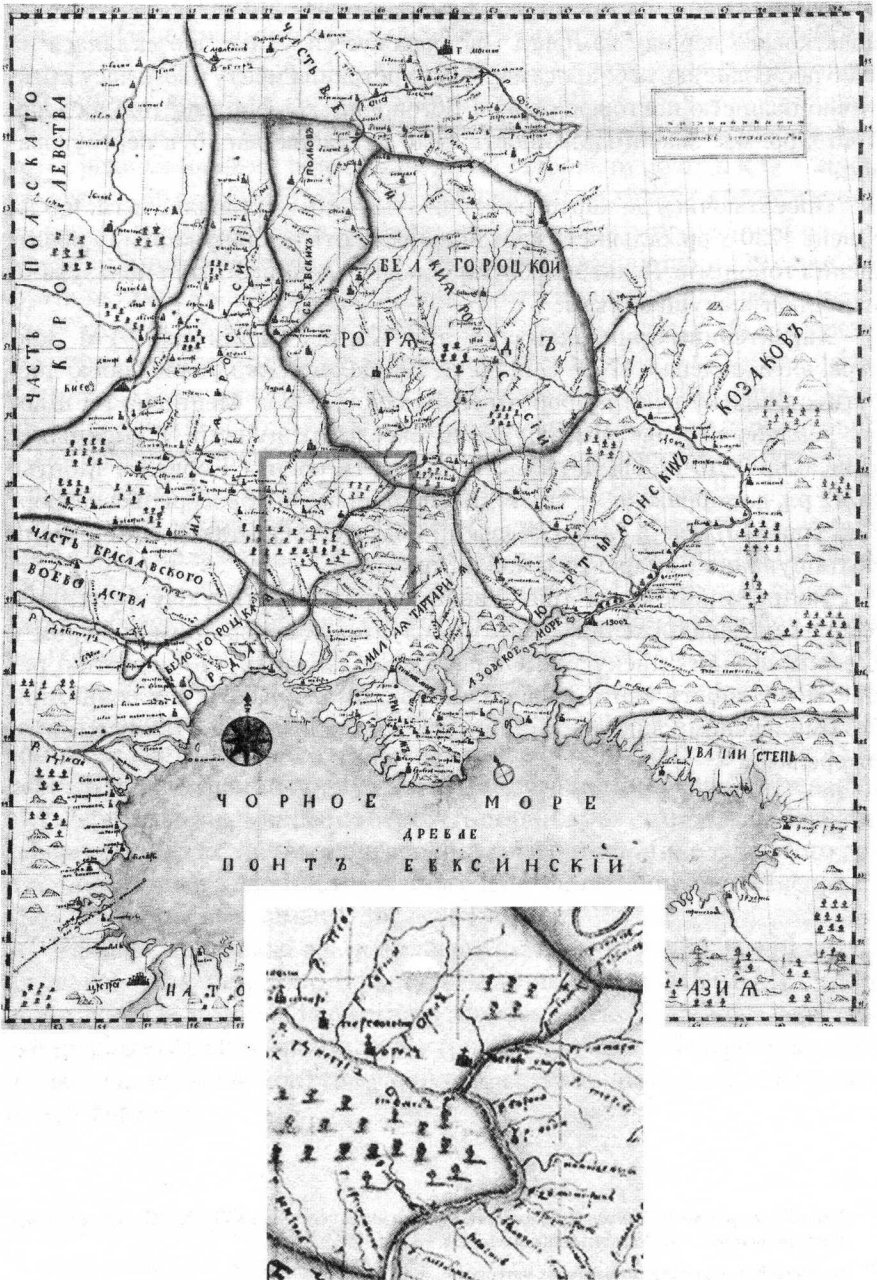

Рис. 1. Богородицька фортеця на російській карті кінця 1680-х рр.

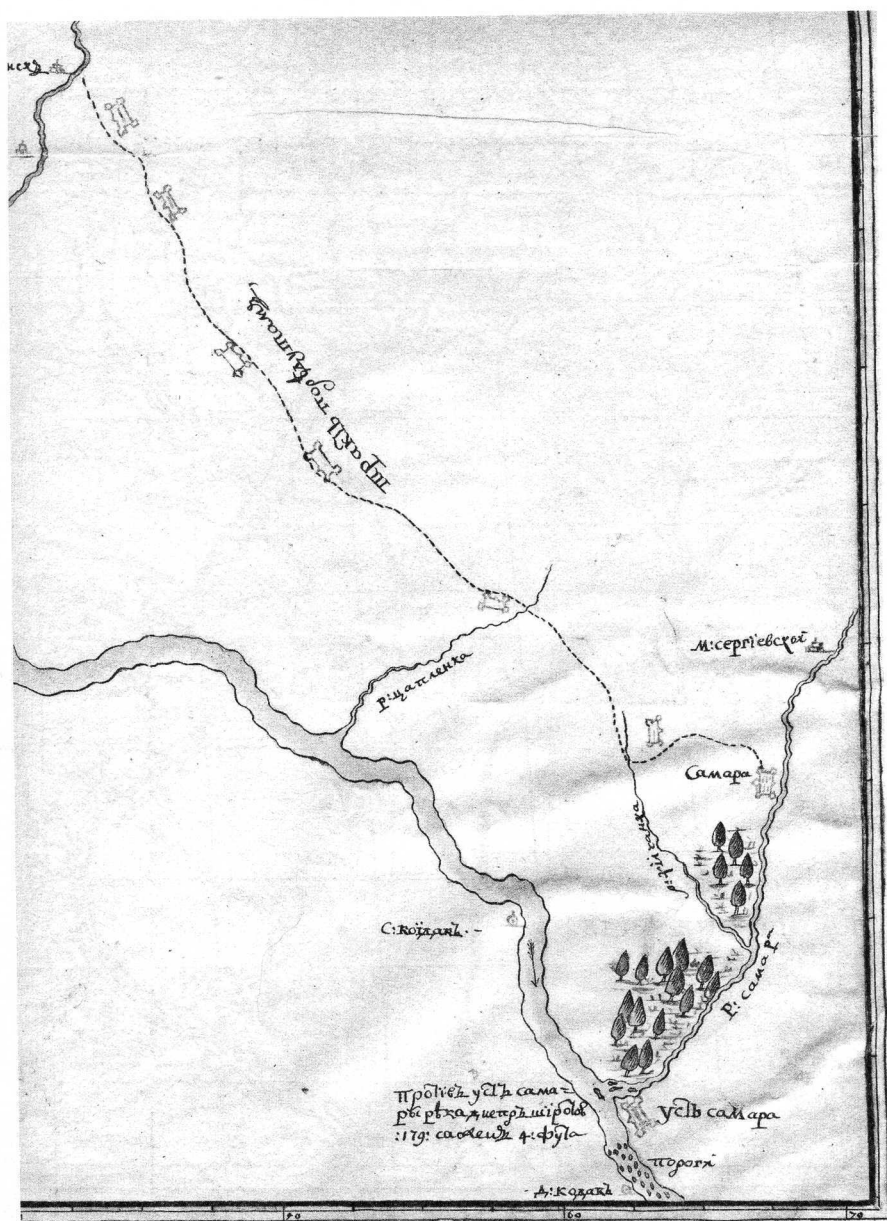

Рис. 4. Фрагмент рисованої російської військової карти 1736 р.
(РДАДА. Ф. 248. Сенат. Оп. 160. № 66)

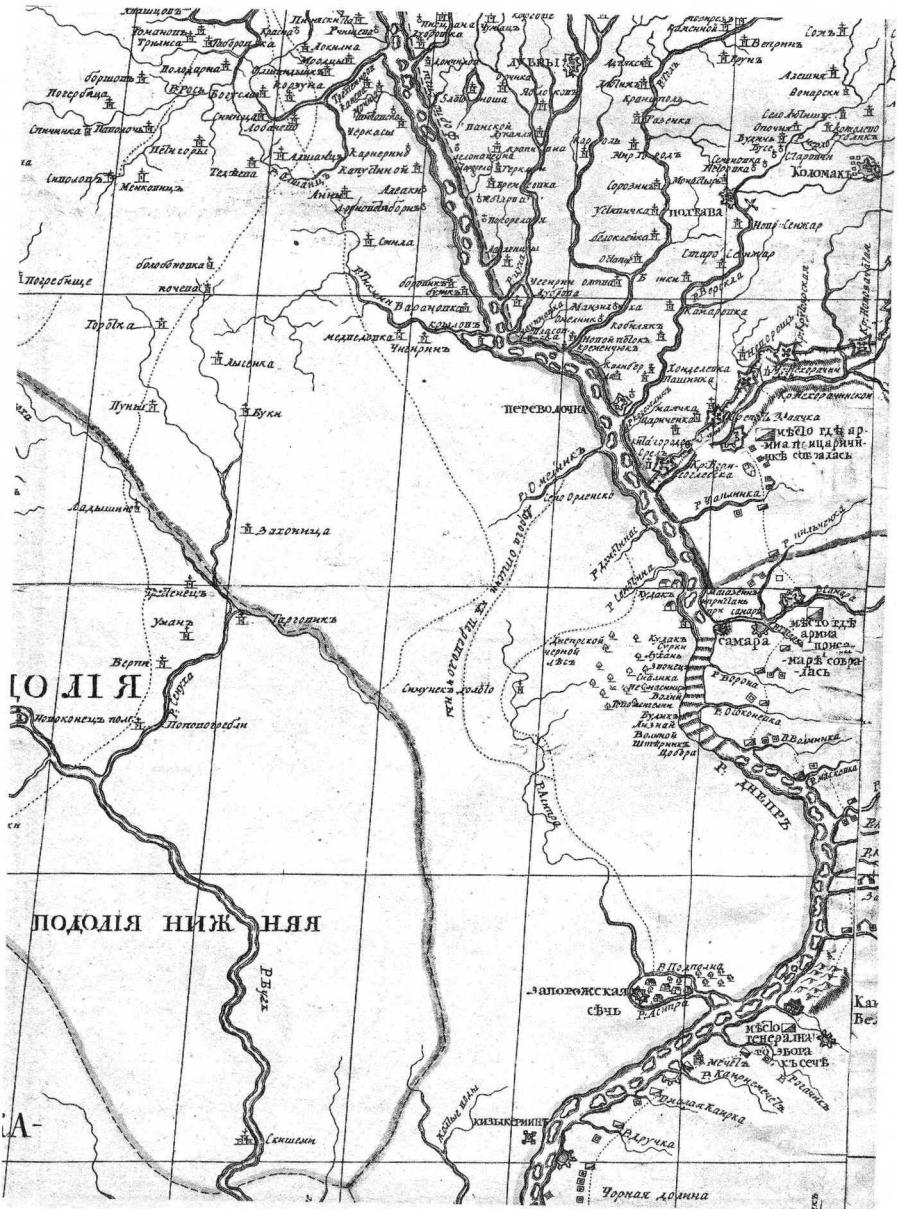

Рис. 5. Фрагмент гравійованої «Карти предпринятых в 1736 году от армие и. в. против турков и татар победоносных военных действий между Доном и Днепром и при оных реках».

(РДАДА. Ф. 192. Картографічний відділ бібліотеки МДАМЗС. Театри війни: Росії з Туреччиною. № 12. Ч. 2)

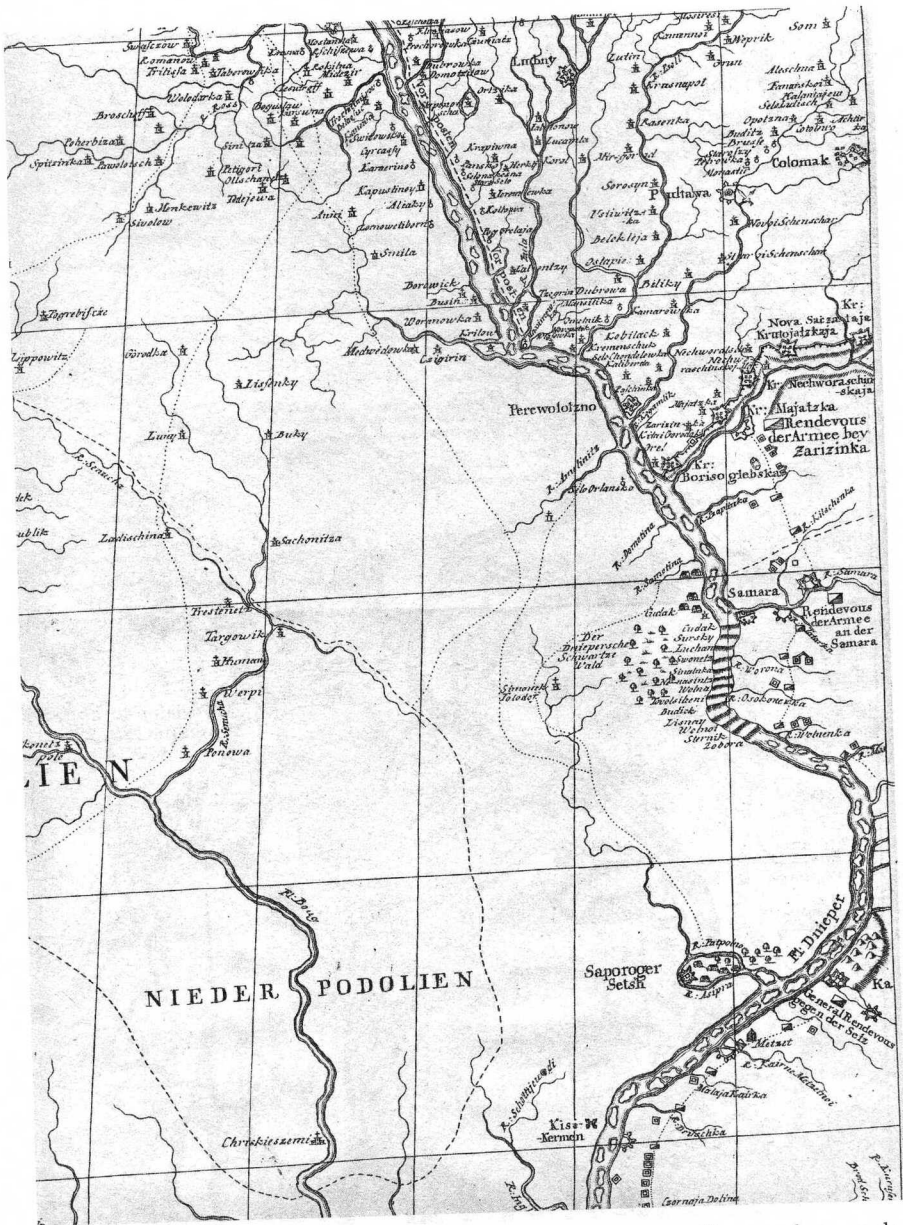

Рис. 6. Фрагмент гравійованої карти «Charte derer vnder Russisch Keyser: Armee im Jahr 1736 zwischen und an dem Dnieper und Donn wieder die Turcken und Tartarn siegreich unternommenen Kriegs Operationen».

(РДАДА. Ф. 192. Картографічний відділ бібліотеки МДАМЗС. Театри війни: Росії з Туреччиною. № 12. Ч. 6)

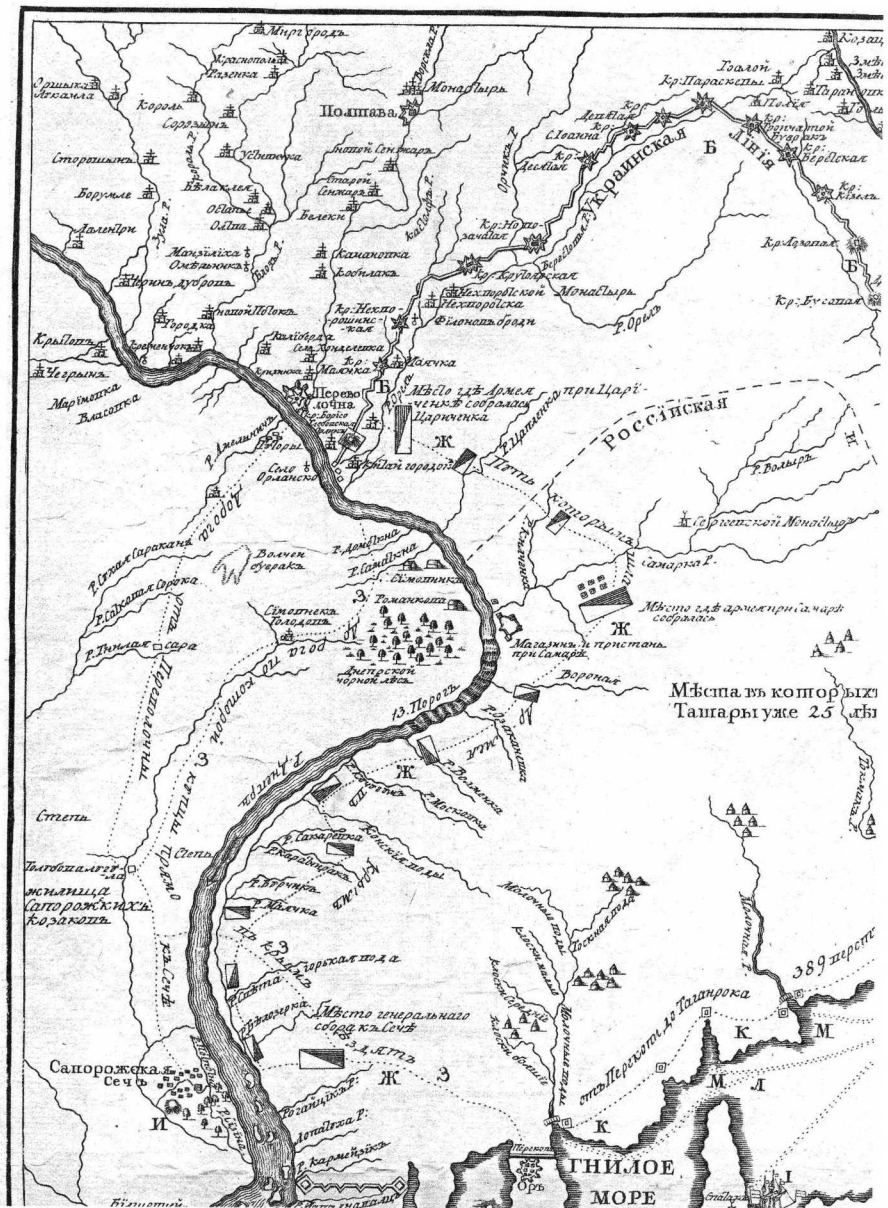

Рис. 7. Фрагмент гравійованої «Карти военных действий на Дону и на Днепре Е.И.В. победоносныя армен 1736 году».

(РДАДА. Ф. 192. Картографічний відділ бібліотеки МДАМЗС. Оп. 1. Театр війни: Росії з Туреччиною. № 18. Ч. 2)

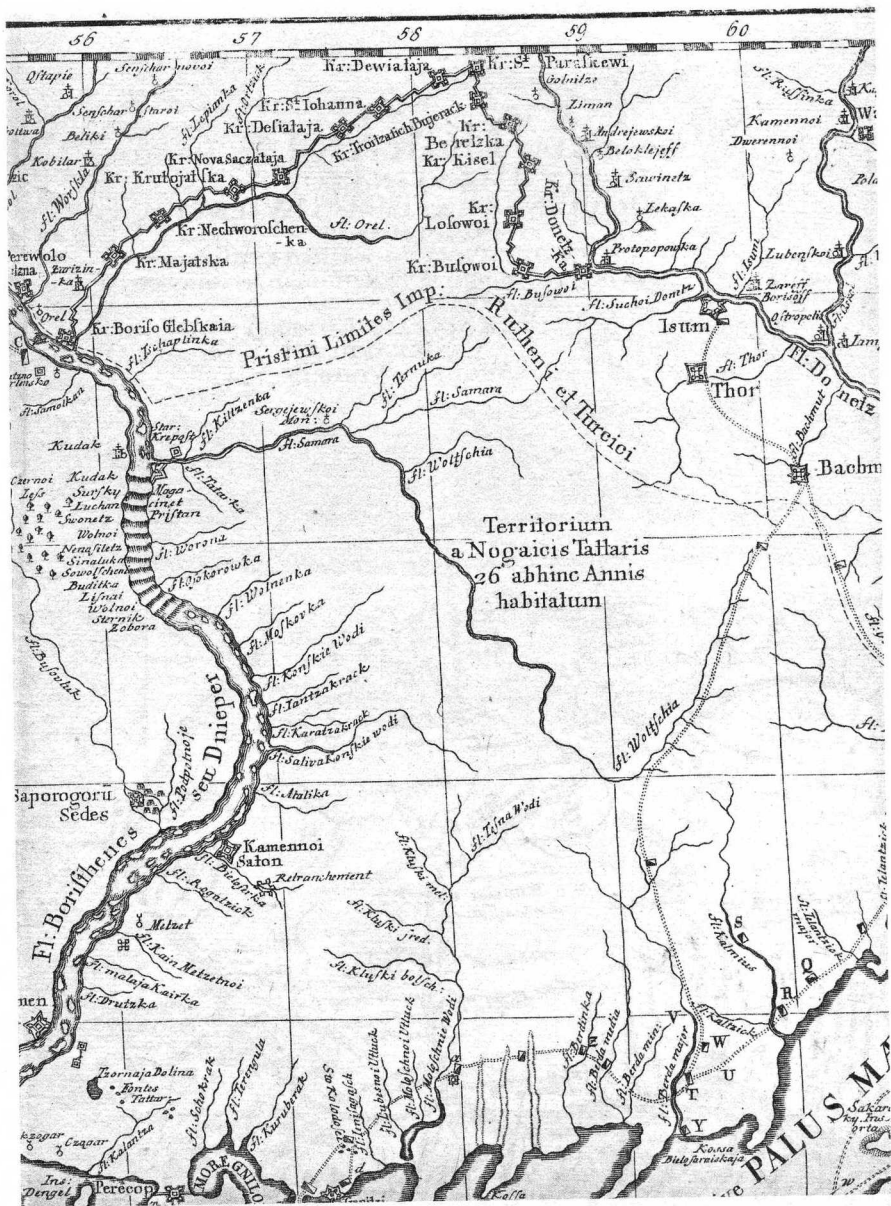

Рис. 8. Фрагмент карти «Theatrum belli A MDCCXXXVII a milite augustae russorum imperatricus adversus Turcas Tattarosque gesti».

(РДАДА. Ф. 192. Картографічний відділ бібліотеки МДАМЗС. Оп. 1. Театри війни: Росії з Туреччиною. № 18. Ч. 1)

Рис. 9. Картуш і фрагмент карти України Маттеуса Зойтера, 1739–1740 рр.

Рис. 10. Фрагмент карти «Theatre de la guerre dans la Petite Tartarie, la Crimée, la Mer Noire»